

Szegedi Tudományegyetem
Történelemtudományi Doktori Iskola
Jelenkortörténeti és Összehasonlító
Történettudományi Doktori Program

Doktori (PhD) értekezés tézisei

A holokauszt túlélőinek kárpótlása és jóvátétele Pest megyében, 1945–1989

Klacsman Borbála

Szeged
2021

1. Bevezetés

A magyar zsidóság üldöztetéséről és a holokausztról már sokan sokféleképpen írtak. Viszonylag kevés azonban azok száma, akik a holokauszt utóéletével foglalkoztak: azzal, hogy hogyan próbáltak meg visszailleszkedni a társadalomba a túlélők, ehhez milyen segítséget kaptak, és az állam milyen formában igyekezett jóvátenni az elkövetett jogsértéseket, méltatlanságokat – rövid és hosszú távon egyaránt. E doktori kutatás elsődleges célja az, hogy megvizsgálja, hogyan kapcsolódtak az egyes, a zsidók ellen elkövetett sérelmekhez a különböző kompenzációtípusok, maguk a túlélők hogyan élték meg a kárpótlás folyamatát, és hogy milyen jellegű kárpótlást és jóvátételt kaphattak a háború utáni években (1945–1948) és a szocializmus idején (1948–1989). Vizsgálódásomat praktikus okokból kifolyólag Pest megye területére szűkítettem, hiszen a Yad Vashem részére már évek óta kutattam a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltárában.

A holokauszt túlélők eleinte saját maguk próbálták visszaszerezni javaikat vagy örökségüket; erőfeszítéseik sikerét alapvetően befolyásolta a helyi előljáróság, a közigazgatási szereplők vagy épp a nemzsidó lakosság hozzáállása, mindemellett természetesen az állami szabályozások és az e célból létrehozott intézmények működése is. A kormány 1945-ben hozta létre az Elhagyott Javak Kormánybiztosságát, amelynek feladata az ún. „elhagyott” javak – többek közt a deportáltak vagyontárgyainak – kezelése volt. 1947–1948 folyamán ezt a funkciót részben átvette az Országos Zsidó Helyreállítási Alap. Az alap 1954-ig működött aktívan, ekkor beolvasztották az Állami Egyházügyi Hivatalba, és ezután a magyar állam már nem tett újabb lépéseket a kárpótlás terén. Az 1960-as és 1970-es években azonban kormányközi megállapodásoknak köszönhetően különböző áldozati csoportok kaphattak egyszeri jóvátételi kifizetéseket az NSZK-tól a Nemzetközi Vöröskereszt és a Nácizmus Magyarországi Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezete segítségével.

Jóllehet a jóvátétel és kárpótlás bizonyos aspektusait – így például azok jogi hátterét és egyes gazdasági vonatkozásait – a kutatók már feldolgozták, még nem született olyan elemzés a témában, amely hosszú távon vizsgálta volna e kérdést, továbbá a túlélők tapasztalatai sem jelentek meg a korábban kiadott művekben. Hiányos a kárpótlással foglalkozó intézmények történetének feltárása, és a témának nincs egységes terminológiája sem. Céлом e hiátusok – legalább részbeni

– megszüntetése, és kutatásom révén megalapozott információkkal hozzájárulni egy, a közbeszédben is újra és újra felmerülő problémakör tisztázásához.

2. Historiográfiai kontextus

A kutatók figyelme a nemzetközi szinten az 1980-as évek végétől terelődött a zsidóság kifosztására, gazdasági megsemmisítésére. A történetírásban ekkor jelent meg az a vonal, amelynek képviselői azt vallották, hogy a holokauszt megtörténtéhez kisebb vagy nagyobb mértékben hozzájárult a náci politikusoknak azon törekvése, hogy Németország gazdasági és szociális problémáit megoldják: vagyis a zsidók üldözésében nagy szerepe volt a vagyonuk megszerzésére irányuló törekvésnek. Az 1990-es évek végétől egyre sűrűbben jelentek meg a kifosztásról szóló írások;¹ ezek közt is nagy visszhangot váltott ki Götz Aly 2005-ös könyve, amelyben amellet érvelt, hogy a náci vezetés politikai célja az volt, hogy a zsidó javakkal jóléti társadalmat és államot teremtsen Németországban, és ez az egyre radikalizálódó folyamat torkollott a zsidók kiirtásába.² Ez az elemzés azonban már rögvest a megjelenése után kritikát váltott ki Aly egyoldalú, kizárólag anyagi érdekek által vezérelt ember- és társadalomábrázolása miatt, valamint mert a kifosztás és a német társadalom hozzáállása közti összefüggést tévesen okozati viszonyként írta le.

Frank Bajohr 2004-es tanulmányában a történelmi kutatás egyik hiányosságaként említette, hogy nem elég hangsúlyos az üldözöttek nézőpontja, a különböző aktoroknak a kifosztásban játszott szerepe és a zsidó–nemzsidó viszony a zsidó vagyon tükrében.³ E témák azóta kurrens tárgyává váltak a történelmi kutatásnak,⁴ ezzel együtt a kárpótlás lehetőségei, a múlttal való szembenézés,

¹ Lásd: Frank Bajohr: *'Aryanisation' in Hamburg: The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of their Property in Nazi Germany*. Oxford: Berghahn Books, 2002.; Harold James: *The Deutsche Bank and the Nazi Economic War against the Jews*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.; stb.

² Götz Aly: *Hitlers Volksstaat: Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*. Frankfurt: S. Fischer, 2005.

³ Frank Bajohr: *Expropriation and Expulsion*. In: Dan Stone (ed.): *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004. 60.

⁴ Lásd például: Anna Wylegała: *About „Jewish Things”: Jewish Property in Eastern Galicia During World War II*. *Yad Vashem Studies*, vol. 44 (2016), no. 2, 83–119.; Ștefan Cristian Ionescu: *Jewish Resistance to „Romanianization”, 1940–44*. New York: Palgrave Macmillan, 2015.; Eric Le Bourhis: *Dispossession as Practice. Riga, 1939–1942*. *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, vol. 65 (2018), no. 3, 120–150.; Frank Bajohr: *No „Volksgenossen”: Jewish Entrepreneurs in the Third Reich*. In: Robert Gellately – Nathan Stoltzfus (eds.): *Social Outsiders in Nazi Germany*. Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2001. 45–65.

majd a jóvátétel is fókuszba került. A nagy jóvátételi perekkel⁵ egyidőben a kutatók figyelme a kifosztásban szerepet játszó intézményekre, például a bankokra terelődött, és sok helyen megindult annak a feltárása, hogy az államok milyen szerepet vállaltak a zsidóság gazdasági megsemmisítésében.⁶

Az okozott kár – megfelelő kárpótlás kettőssége több történelmi műben is megjelenik. A 2007-ben kiadott *Robbery and Restitution* című tanulmánykötet⁷ szerkesztői „kettős, ám elválaszthatatlan témakombinációként”⁸ hivatkoztak a kifosztásra és kárpótlásra, a szerzők pedig országonkénti bontásban, európai perspektívába helyezve vizsgálták a két folyamatot. E kötet mérföldkő a kárpótlás kutatásában, egyik hiányossága azonban az, hogy a tanulmányokból hiányzik a túlélők nézőpontja. Az elmúlt két évtizedben a vonatkozó nemzetközi kutatás megközelítések és perspektívák egész sorát alkalmazta és vizsgálta: politikai, jogi, gender, gazdasági, társadalomtörténelmi, pszichológiai és így tovább,⁹ valamint felbukkantak a *Robbery and Restitution* című kötet példáját követő írások, amelyekben a szerzők a kifosztást összekötötték a háború utáni újjáépítéssel és kárpótlással.¹⁰

A magyar holokauszt historiográfiában a kifosztás és a kárpótlás még mindig különálló, össze nem kötött témák. A kifosztás menetét és okait több szerző is igyekezett feltárni, így például Kádár Gábor és Vági Zoltán a *Hullarablás: A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése* című művükben. A gazdasági okok mellett kiemelték a magyar holokauszt végrehajtásában a magyar állam és a

⁵ Például a holokauszt túlélők pere a svájci bankok ellen 1996-ban, illetve a rabszolgamunkásként töltött évekért, valamint biztosításért járó kompenzációért és az elrablott műkincsekért. Lásd: Michael J. Bazylar – Roger P. Alford (eds.): *Holocaust Restitution – Perspectives on the Litigation and Its Legacy*. New York–London: New York University Press, 2006., valamint Judah Gribetz – Shari C. Reig: *The Swiss Banks Holocaust Settlement*. In: Ferstman – Goetz – Stephens (eds.): *Reparations for Victims of Genocide*, 115–144.

⁶ Bajohr: *Expropriation and Expulsion*, 55., 57.

⁷ Martin Dean – Constantin Goschler – Philipp Ther (eds.): *Robbery and Restitution – The Conflict over Jewish Property in Europe*. New York–Oxford: Berghahn, 2007.

⁸ Constantin Goschler – Philipp Ther: *A History without Boundaries*. In: Uo. 3.

⁹ Lásd például: Michael Bazylar, et al. (eds.): *Searching for Justice after the Holocaust*. New York: Oxford University Press, 2019.; Kateřina Králová: *The „Holocausts” in Greece: Victim Competition in the Context of Postwar Compensation for Nazi Persecution*. *Holocaust Studies – A Journal of Culture and History*, vol. 23 (2017), no. 1–2, 149–175.; Herbert Block: *The Restitution of Holocaust-Era Jewish Communal Property: An Unfinished Item on the Jewish Diplomatic Agenda*. *Israel Journal of Foreign Affairs*, vol. 3 (2009), no. 1; stb.

¹⁰ Lásd például: Shannon L. Fogg: *Stealing Home: Looting, Restitution, and Reconstructing Jewish Lives in France, 1942–1947*. Oxford: Oxford University Press, 2016; Anna Cichopek-Gajraj: *Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia, 1944–48*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.; Branko Lakić – Haris Dajč: *The Holocaust and Restitution in Serbia: Confiscation of Jewish Property in Serbia*. *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review*, vol. 41 (2018), no. 3, 607–616.; stb.

társadalom felelősségét is,¹¹ valamint említést tettek a kárpótlás elszabotálásáról. Ungváry Krisztián *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege* című könyvében a magyarországi zsidóellenességet társadalmi beágyazottsága szempontjából vizsgálta, ennek során a holokauszt „átlagos” elkövetőit, a kifosztás haszonélvezőit kutatta.¹²

A kárpótlásról ezzel szemben időben elszórtan, egymástól függetlenül írtak különböző kutatók, legfőképp annak jogi vonatkozásait vizsgálva. Az első, ezzel foglalkozó cikk Herbert Küpper tollából Magyarország és Németország jóvátételhez való hozzáállását két időszakban vetette össze: a szocializmus alatt és után, külön kitérve az NSZK-ból a szocialista Magyarországra érkező jóvátételre is. Küpper elmagyarázta a témába vágó jogi terminusokat is, és felsorolta a kárpótlást és jóvátételt szabályozó fontosabb törvényeket és rendeleteket.¹³

Stephen Roth tanulmányában¹⁴ megkísérelte a témával kapcsolatos legfontosabb jelenségek tipologizálását. Nemcsak a zsidóságot ért károkat osztályozta, hanem megkülönböztette a magánemberek „elhagyott” javait a zsidó hitközségek kommunális vagyonától, és foglalkozott a magyar állam felelősségének kérdésével is.

Első ízben Botos János vizsgálta egyetlen folyamatba helyezve a magyar zsidóság kifosztását, a háború utáni, kárpótlással foglalkozó intézmények működését és a szocialista államosítást.¹⁵ Foglalkozott a kárpótlás és jóvátétel elmulasztásának okaival is, és részletes adatokat közölt az állami szereplők kárpótláshoz fűződő viszonyáról, azonban meglehetősen kevés figyelmet fordított a kifosztottak nézőpontjára, valamint a folyamat társadalomtörténeti következményeire.

3. Elméleti és módszertani háttér

Disszertációm elsődleges célja megvizsgálni, hogy a kárpótlás és jóvátétel egyes fázisai hogyan hatottak a holokausztúlélők túlélők életére. Ehhez mikrotörténeti megközelítést alkalmazok: az

¹¹ Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest: Hannah Arendt – Jaffa, 2005. 14.

¹² Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege – Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944*. Budapest: Jelenkor, 2017.

¹³ Herbert Küpper: A zsidóknak járó kárpótlás, jóvátétel Magyarországon és Németországban. *Magyar jog*, 44. évf. (1997) 7. sz. 385–397.

¹⁴ Roth: Indemnification of Hungarian Victims of Nazism. In: Randolph L. Braham – Attila Pók (eds.): *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later*. New York: Rosenthal Institute for Holocaust Studies, 1997. 733–757.

¹⁵ Botos János: *A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa 1938–1949*. Budapest: Magyar Napló, 2015.

egy-egy fejezetek esettanulmányain keresztül egyének vagy családok történeteit dolgozom fel. A mikrotörténeti megközelítés különösen alkalmas az egyén életére hatást gyakorló történelmi folyamatok vizsgálatára, az elemzés fókuszának leszűkítése megvilágítja a döntéshelyzeteket, és hogy az egyes emberek hogyan értékelték az eseményeket.¹⁶ A léptékváltás új szempontból mutathatja be tárgyát, és hozzásegíthet egy problémakör újraértelmezéséhez is.

Az esettanulmány alapú kutatást főképp a szociológia és a politológia területén alkalmazzák a kutatók. John Gerring szerint az esetek nem teljesen reprezentatívak az egész társadalomra nézve,¹⁷ azonban az erősségeik közé tartozik, hogy segítségükkel jobban feltérképezhető az ok-okozati mechanizmusok.¹⁸ Az esetek kiválasztása során érdemes szem előtt tartani az elemzési szempontokat, és hogy a kutató részrehajlás nélkül válasszon, tehát az eseteket ne a hipotézise alátámasztására használja.

Bent Flyvbjerg kiemeli, hogy az esettanulmányokból valóban nem mindig lehet általánosítani, azonban szerinte az általánosítás mint a tudományos haladás fő forrása túlértékelt, míg a „precedens ereje” alábecsült, és az esettanulmányok által generált tudás ugyanúgy értékes a tudományos fejlődés szempontjából.¹⁹ Az esetek információ-orientált kiválasztása által megismerhetőek egy adott probléma mélyen rejlő okai és következményei, és kevesebb esetből a maximális mennyiségű információ nyerhető ki. Ilyen jellegű elemzésnél a kutató figyelme a problémakör sokszínűségének bemutatásához fordul, és az így keletkező, részletekben gazdag narratíva képes lehet megragadni a történet komplexitását. Az eredmény így maga az esettanulmány, amely elősegítheti az olvasónak a téma iránti érzékenyítését is.²⁰

Mivel történelmi elemzés esetén a kutató nem feltétlen szociológiai adatokkal dolgozik, ezért gyakran érdekesebb az atipikus epizódokat kiválasztani, amelyek révén több körülményt lehet feltárni, és amelyek több információt tartalmaznak, ellentétben a jellemző esetekkel, amelyek kevésbé információgazdagok. Ez egyben feltételezi az átlagos, „reprezentatív” esetek ismeretét is, hiszen a kutató azokhoz viszonyítva választja ki az extrém vagy deviáns eseteket.²¹ Az így kapott

¹⁶ Claire Zalc – Tal Bruttman: Introduction: Toward a Microhistory of the Holocaust. In: Uők (eds.): *Microhistories of the Holocaust*. Oxford–New York: Berghahn, 2017. 2–3.

¹⁷ John Gerring: *Case Study Research – Principles and Practices*. New York: Cambridge University Press, 2007. 19–20.

¹⁸ Alexander L. George – Andrew Bennett: *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge, MA: MIT Press, 2004. 21.

¹⁹ Bent Flyvbjerg: Five Misunderstandings about Case-Study Research. *Sociologisk tidskrift*, vol. 12 (2004), no. 2, 123–125.

²⁰ Uo. 127–128.; 136–137.

²¹ Robert E. Stake: *The Art of Case Study Research*. London–New Delhi: Sage, 1995. 8.

esettanulmányok információgazdag leírást tesznek lehetővé, ezért központi szerepet kap az interpretáció. E disszertációnál hasonló szempontokat szem előtt tartva választottam ki az eseteket, a bennük rejlő információtöbblet alapján. Az elemzés során figyelembe vettem a kutatás alatt összegyűlt ismereteket, és azokat beemelve igyekeztem még átfogóbb képet adni a kárpótlás-jóvátétel egyes lépéseiről. Ennek megfelelően a fejezetek bevezető részében a kárpótlás egyes lépéseinek makrotörténeti hátterét ismertetem: itt a szakirodalom és az általam talált források alapján nagyobb léptékű eseményekről, illetve országos hatáskörű intézményekről van szó. Az utánuk következő esettanulmányok problematizálják azt, hogy a túlélők életében valójában hogyan zajlottak ezek az események. Végül a fejezetek összefoglalásában az ismertetett és az általam áttekintett összes eset tanulságait szem előtt tartva vonom le a következtetéseket.

Az elemzett esettanulmányok célja illusztrálni, milyen hatással volt a holokauszt a túlélők életére hosszú távon, milyen típusú károkat szenvedtek el, melyekért kaphattak kompenzációt hogyan kapcsolódott össze a kifosztás és az üldöztetés a háború utáni újrakezdés megpróbáltatásaival. Ugyanakkor az esetek bepillantást nyújtanak a túlélők mindennapi gondjaiba és konfliktusaiba, és általuk világossá válik, hogyan alkalmazták a kárpótlással kapcsolatos rendeleteket és előírásokat a különböző szereplők, milyen aktorok tettei befolyásolták egy-egy vagyontárgy sorsát, hogy viszonyultak a túlélőkhöz a kárpótlás/jóvátételt kezelő szervek, és így tovább.

Az elemzéshez az üldözötteket ért károk és a jogorvoslati módszerek különböző kategóriáit használtam. Előbbieket Stephen Roth nyomán két csoportra osztottam: az egyén személyét ért sérelmekre (úgy mint egészségkárosodás és pszichológiai sérülések, emberi jogok megsértése), illetve anyagi jellegű veszteségekre (ingatlanok, vállalkozások, mezőgazdasági birtokok, ingóságok, bankszámlák, befektetések, ékszerek és műtárgyak elvesztése).²²

Theo van Boven a fenti károkra adható kártalanítás ötféle módszerét különböztette meg. Terminológiája szerint létezik „*restitution*”, amely az eredeti állapot visszaállítása, „*compensation*”, amelyet gazdaságilag felmérhető károkért nyújtanak, míg az üldöztetés túlélőinek nyújtott orvosi és pszichológiai segítségre, valamint jogi és szociális ellátásra a „*rehabilitation*” kifejezést alkalmazza. Van Boven az igazságkeresést, nyilvános bocsánatkérést és megemlékezést úgy nevezi, hogy „*satisfaction*” (kielégítés), vagyis az üldözöttek morális kiengesztelése. Végül a „*guarantees for non-repetition*” (meg nem ismétlődés garanciái), úgy

²² Roth: *Indemnification of Hungarian Victims*, 736–737.

mint intézményi átalakítások, az emberi jogok promótálása, a végrehajtás és szociális ellátás hozzájárulása biztosítják azt, hogy az atrocitások többé ne forduljanak elő.²³

A jogi és történelmi kontextust is figyelembe véve, e kifejezéseket disszertációmban a következőképp használom: *kártalanításnak* nevezem az elkobzott javak visszaszolgáltatását; *kárpótlásnak* pedig a vissza nem adható eltulajdonított javakért fizetett összeget. A holokauszttal kapcsolatos szakirodalomban elterjedt a *jóvátétel* mint szakkifejezés azon kompenzációtípusokra, amelyeket a zsidóság által elszenvedett, az emberi jogokat érintő sérelmekért fizetnek. A jóvátétel tehát szimbolikus gesztus, morális kiengesztelés az államtól, az általa elkövetett nem anyagi jellegű károkozásért. Maga a jóvátétel szó szinte pontos megfelelője a német *Wiedergutmachung*-nak, ami a német jogban kifejezetten a holokauszt túlélőknek járó különböző életjáradékokra, illetve egyösszegű kompenzációtípusokra vonatkozik. Ezeken túl külön kategóriaként kezelem a *rehabilitációt*, a túlélők *morális kiengesztelését*, valamint a *meg nem ismétlődés garanciáit*.

4. Források

A disszertációban hivatalos iratok és a túlélők által adott interjúk, visszaemlékezések kombinációját használtam. A Pest Megyei Levéltár iratanyagában végzett kutatásom során végignéztem a mai Pest megye 86 községének 1938 és 1948 között keletkezett közigazgatási iratait. Ezek között bőségesen találhatók a helyi zsidóság életére vonatkozó adalékok a vizsgált időszakból; többek között a túlélők levelei és jogi ügyeinek dokumentációja, az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának működésére vonatkozó források, és az ingatlanok tulajdonjogával kapcsolatos dokumentumok. E forráscsoporttal kapcsolatban súlyos probléma, hogy igen sok esetben hiányoznak a háború alatt keletkezett iratok, csupán 1945-től datálható a levéltári anyag.

Ezen kívül feltártam a megyei Pénzügyigazgatóság és az Elhagyott Javak Kormánybiztossága helyi megbízottjainak iratanyagát. Előbbi az országban egyedülálló módon tartalmazza az összes Pest megyei zsidó család vagyonbevallását, amelyet 1944 áprilisában kellett elküldeniük a Pénzügyigazgatóságnak, a Sztójay-kormánynak a német megszállás után kiadott 1600/1944. M. E.

²³ Theo van Boven: Victims' Rights to a Remedy and Reparation: The New UN Principles and Guidelines. In: Carla Ferstman – Mariana Goetz – Alan Stephens (eds.): *Reparations for Victims of Genocide, War Crimes and Crimes against Humanity*. Leiden–Boston: Martinus Nijhoff, 2009. 38.

sz. rendelete értelmében.²⁴ Ezen különleges állomány alapján rekonstruálhatók a zsidók háború előtti és alatti életkörülményei, hiszen a kérdőívek mind személyes, mind vagyoni adatokat tartalmaznak.

A MNL Országos Levéltárban kutattam az Elhagyott Javak Kormánybiztossága iratait, azonban ebből sajnálatos módon csupán hatdoboznyi iratanyag maradt meg, és közte csak elvétve akadnak Pest megyei ügyek. Szintén az Országos Levéltárban találhatóak az Országos Zsidó Helyreállítási Alap iratai, elsősorban az alap által megszerzett ingatlanok jogi ügyeire vonatkozó dokumentáció, illetve a szervezet belső működésére vonatkozó kevés információ is. A Német Szövetségi Köztársaságból az 1960-as és az 1970-es években érkező jóvátétel magyar vonatkozású iratanyaga is az Országos Levéltárban található, köztük azon kérvények, amelyeket magyar zsidók nyújtottak be a Vöröskereszthez és a NÜÉSZ-hez. Az 1970-es évekből származó anyag digitalizált mikrofilm formájában kutatható.

Mindemellett az országos zsidó szervezetek iratait is végigkutattam a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban: köztük a Pesti Izraelita Hitközség, a Magyar Izraeliták Országos Szervezete, a Magyar Izraeliták Országos Irodája, az Országos Zsidó Segítő Bizottság, valamint az American Joint Distribution Committee és a Zsidó Világkongresszus (World Jewish Congress) magyarországi képviselőiteinek hivatalos dokumentumait. Ezen forrásanyagból nemcsak az derült ki, hogy hogyan igyekeztek érvényesíteni az érdekeiket a zsidó szervezetek a magyar kormánnyal folytatott tárgyalások során, hanem az is, hogy a nemzetközi egyesületek milyen segítséget nyújtottak a túlélőknek.

Hogy behatóbban elemezhessem a zsidó szervezeteknek a jóvátétellel kapcsolatosan kialakított álláspontját, végigolvastam az *Új Élet*, a legmeghatározóbb zsidó újság számaiban 1945 és 1956 között megjelent vonatkozó cikkeket. Ezen írások kommunikálták a magyar zsidóság felé a kárpótlás és jóvátétel egyes lépéseit, és hogy milyen jogi lehetőségeik vannak a túlélőknek.

²⁴ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében 46.852 (izraelita és az 1939. IV. tc. alapján zsidónak minősített nem izraelita vallású) zsidó élt az 1941-es népszámlálás adatai szerint. A pénzügyigazgatósági anyag csupán a mai Pest megye területén található települések iratanyagát tartalmazza, ezért a fenti számból le kell vonni a ma Bács-Kiskun megyében található járások és városok zsidó lakosainak számát. Így a mai Pest megye területén élt zsidóság lélekszáma 39.651 fő volt 1941-ben. Összesen 8.358 vagyonbevallást őriz az MNL PML. A gyűjtemény ugyanakkor tartalmazza néhány gyár, üzem, valamint egy-egy izraelita hitközség és Szentegylet vagyonbevallását is. Népszámlálási adatok: Kepecs József (szerk.): *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)*. Budapest: KSH, 1993. 220–233.

Amennyiben erre lehetőség adódott, az eseteket kiegészítettem a túlélők tanúvallomásaival, interjúikkal vagy más, hozzájuk kapcsolódó forrásokkal. Ehhez egyrészt a DEGOB²⁵ által összegyűjtött jegyzőkönyveket használtam, másrészt kutattam az 1994-ben alapított USC Shoah Foundation által létrehozott Visual History Archive-ban.²⁶ Ez utóbbi interjúk annyiban adnak többletinformációt a DEGOB-jegyzőkönyvekhez képest, hogy a túlélők háború utáni életét is érintik, azonban az interjúalanyok csupán kis része beszélt a kárpótlásról, és amennyiben felmerült a téma, általában egy-két mondatban tértek csak ki rá.

5. Eredmények, összegzés, további kutatási irányok

Áttekintve a háború utáni kárpótlás menetét arra a következtetésre juthatunk, hogy a kormány nem segítette elő a zsidók javainak visszajuttatását, önerőből pedig a túlélők még akkor sem lehettek elég hatékonyak, ha egy-egy városban nagyobb közösség maradt meg, amely aktívan próbálta érvényesíteni az érdekeit. Mindez azért történt így, mert a kifosztásban mind a társadalom, mind pedig a közigazgatás különböző szintjei is részt vettek, az ő gazdasági, politikai és személyes érdekeik végérvényesen egybefonódtak az elkobzott zsidó vagyon sorsával. A holokauszt túlélők így hazatérésük után mind gazdasági, mind szociális szempontból vákuumban találták magukat: családtagjaik odavesztek, otthonaikat kifosztották, javaikat ellopták vagy újraelosztotta az állam. Ebben a helyzetben, hathatós állami segítség nélkül kellett új életet felépíteniük maguknak.

Bár születtek törvények a kárpótlás szabályozására, a kormány nem fordított gondot ezeknek a gyakorlatba való átültetésére. Ilyen körülmények között nemcsak a túlélők egyéni próbálkozásait, hanem még az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának működését is leginkább a helyi viszonyok, a pártok és a közigazgatási intézmények egymásnak ellentmondó érdekei határozták meg. A kártalanítás és kárpótlás elmaradását a politikusok gazdasági okokkal indokolták, illetve a zsidóság

²⁵ A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) a háború végén kiküldetéseket szervezett a koncentrációs táborokba, amelyek során névjegyzékeket készítettek az életben maradt magyar zsidókról, és segítettek nekik hazajutni, valamint összegyűjtöttek mintegy 4600 tanúvallomást is tőlük. A DEGOB jegyzőkönyvek eredeti példányait a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (a továbbiakban: MZSML) őrzi. 3515 darab beszkenelve és átiratban, a nevek anonimizálásával elérhető a www.degob.hu honlapon (Utolsó letöltés: 2020. március 12.). A témáról bővebben lásd: Horváth Rita: *A magyarországi zsidó Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története*. Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 1997.

²⁶ USC Shoah Foundation Visual History Archive. <https://sfi.usc.edu/vha> (Utolsó letöltés: 2020. március 12.). A VHA 3778 magyar származású túlélővel készített interjút tartalmaz.

érdekeire hivatkoztak, mivel szerintük az országos méretű általános kárpótlás antiszemitizmust szült volna. Azonban a politikai támogatás hiánya épphogy erősítette az antiszemitizmust, mert a zsidók így saját maguk próbálták visszaszerezni javaikat, ami tovább rontott az egyébként is feszült zsidó–nemzsidó viszonyon. A kirekesztés, megaláztatás, majd a náci táborok pokla után a túlélők számára az a tapasztalat, hogy újból ellenséges légkörbe érkeztek haza, szélmalomharcot kellett folytatniuk a kárpótlásért és az állam szemmel láthatólag nem hajlandó segíteni rajtuk, azt eredményezte, hogy sokan kivándoroltak vagy a teljes beolvadást választották abban a reményben, hogy ha senki nem ismeri a származásukat, akkor többé nem érheti őket megkülönböztetés.

Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap – bár kezdetben közelebb állt a zsidók elképzeléseihez, mint a kormánybiztosság – végül szintén nem felelt meg a túlélők elvárásainak. Ők mindössze annyit láthattak a működéséből, hogy a közelebbi-távolabbi családtagok elől – akár jogosan, akár jogtalanul – elperli az örökségüket. Cserébe viszont nem juttatott semmit a zsidó közösségnek; a rászoruló túlélők továbbra is a nemzetközi zsidó szervezetek segélyeiből éltek. Az OZSHA pályafutása dicstelenül végződött: az összegyűjtött pénzt nem arra használták, amire rendeltetett, a megszerzett ingatlanokat pedig előbb-utóbb át kellett adniuk az államnak.

Mindez szervesen illeszkedett a közép-európai zsidóság háború utáni történetébe: a túlélők mindenhol ellenállással és antiszemitizmussal találták szembe magukat, amikor a javaikat próbálták visszaszerezni; a törvényi szabályozás vagy az állami támogatás hiánya gyakran oda vezetett, hogy a vagyoni viták a zsidóság elleni passzív vagy aktív fellépésbe torkollottak. Bár a kormányok mindenhol megkísérelték a tulajdonviszonyok szabályozását és a zsidóság részbeni kárpótlását, a törvények és a megvalósításuk között szinte minden esetben szakadék tátongott, és ezeket a kezdeti kísérleteket végül elmosta a kommunista hatalomátvétel. Végző soron elmondható, hogy az állam a kisebbség érdekeit feláldozta a többség érdekében: elmaradt a javak visszaadásának elrendelése, ami együtt kellett volna járjon a kollaborációval, a felelősséggel való szembenézéssel. Ezt tetézte, hogy a zsidóság a genocídiummal járó kollektív traumán átesett, kiszolgáltatott és érzékeny helyzetben lévő kisebbség volt a háború után, amely leginkább rászorult volna az állam segítségére és a társadalom szolidaritására.

A szocializmus idején az NSZK-ból érkező jóvátételt a magyar állam elsősorban azért szorgalmazta, mert gazdasági előnyöket reméltek a nagy mennyiségű német valuta beáramlásától, másrészt az 1960-as években folyamatban volt a hidegháború enyhülése, ami történelmi–

diplomáciai lehetőséget teremtett arra, hogy az NSZK és a szocialista Magyarország között efféle – korábban szinte elképzelhetetlen – megegyezés jöjjön létre.

Theo van Boven kategóriáit szemügyre véve a következők állapíthatók meg a magyar kárpótlásról: a *kártalanítás* csak részben történt meg egyrészt az Elhagyott Javak Kormánybiztossága működése révén, másrészt a túlélők saját erőfeszítéseinek köszönhetően. *Kárpótlást*, vagyis az elkobzott javakért cserébe járó kifizetést még csekélyebb arányban kaptak a túlélők, mivel az erre hivatott Országos Zsidó Helyreállítási Alap működését súlyos külső és belső tényezők akadályozták. Habár az Alap elvileg az örökös nélküli javakat kellett volna felhasználnia a rászoruló túlélők megsegítésére, végül tevékenysége révén épp az ellenkezőjét érte el: gyakran a rászoruló túlélőket fosztotta meg a rokonaiktól örökölt ingatlanoktól. Nyugat-Németország az 1950-es évek végére jóval előrébb járt a kárpótlási folyamatban, mint Magyarország, így az onnét érkező *jóvátétel* volt az első olyan jellegű segítség a túlélők számára, ami valóban pozitív hatással volt az életükre.

Magyarországon a *rehabilitációról* csak a nemzetközi és hazai zsidó szervezetek gondoskodtak: ők biztosítottak támogatást a túlélőknek ahhoz, hogy újrakezdhesék az életüket, a betegeknek ellátást, az éhezőknek népkonyhát, a tanulatlanoknak továbbképzést, az időseknek és rászorulóknak szociális gondoskodást. A háború után a zsidóság *morális kiengesztelése* felé tett előremutató lépés volt az egyenjogúsításuk és a Horthy-korszak, illetve a zsidóüldözés elítélése legalább törvényi szinten. Nem történt azonban nyilvános bocsánatkérés, sőt, már maguk a törvények is elhárították a felelősséget a magyar népről. Habár a háború utáni első évek ígéretes változásokat hoztak az ország politikai berendezkedése terén, ami akár *garanciát* jelenthetett volna *a meg nem ismétlődésre*, Magyarország belpolitikai és nemzetközi helyzete, valamint a világtörténelmi konstelláció nem tette lehetővé ezek kifejlődését.

Ma a kárpótlás és a jóvátétel komplex rendszere van érvényben Magyarországon. Ez három tételt különböztet meg: az elkobzott vagyonért járó kárpótlást, az üldöztetésért járó jóvátételt és az örökös nélkül maradt javakat, aminek legalábbis egy részét a zsidó közösség kapta, hogy abból a rászorulókat támogassa. Természetesen a túlélők sosem kapták és nem is fogják visszakapni mindazt a vagyont, amit a magyar állam tőlük elvett. A trauma feldolgozását azonban elősegítette volna, ha a háború utáni években egy igazságosabb kárpótlási rendszer épült volna ki. A jelenben, bár bizonyos politikai erők erőteljesen próbálják átírni a múlt eseményeit, a kárpótlási törvények magukban hordozzák a történelmi felelősség és a bűnrészesség elismerését.

A kárpótlás és a jóvátétel történetének kutatása e politikai, társadalmi, jogi és mikrotörténeti adalékok mellett megvilágítja azt is, milyen nagy hatással voltak a túlélők életére az átéltek még évekkel a háború után is. Az átfogó holokausztnarratívák a túlélők történetét általában a társadalomba való „viszailleszkedésükig” kísérik; a kárpótlás viszont megfelelő eszköz ahhoz, hogy általa a kutató feltárja, a túlélők látszólag „normális életét” hogyan és milyen mértékben korlátozták, befolyásolták a holokauszt következményei, a nemzsidó társadalom háború utáni hozzáállása éppúgy, mint a kormány attitűdje és a kárpótlás, jóvátétel hiánya. Ezáltal e kutatás új adalékokkal szolgál a zsidóság háború utáni életéhez; nem utolsó sorban pedig Magyarországon még nem született olyan írás, amely a kárpótlással a túlélők szemszögéből foglalkozott volna, és egyéni sorsokon keresztül tárta volna fel annak egyes aspektusait.

A kárpótlás-jóvátétel kutatását több irányba is bővíteni lehet, amelyek azonban meghaladták e disszertáció kereteit. Érdekes lenne például összevetni az egyéni kárpótlás menetét a közösséggel; hogy milyen törvények szabályozták az utóbbit, és mennyit kaptak vissza a hitközségek az elkobzott vagyonukból. Vizsgálni lehetne továbbá a kárpótlást kiterjedtebb nemzeti kontextusában, például abból a szempontból, hogy milyen jellegű vagyonhoz jutottak/juthattak hozzá a túlélők a kitelepített németek, a Vörös Hadsereg előtt különféle okokból elmenekültek, például náci vagy nyilas szimpatizáns köztisztviselők hátrahagyott javai közül; felhasználta-e ezeket a kormányzat a zsidóság helyzetének megkönnyítésére.

A téma földrajzi szempontú bővítésére is lehetőség van. Itt a háború után külföldön maradt, oda emigrált, alijázó²⁷ vagy a Magyarországtól elcsatolt területeken élő magyar zsidók kárpótlásának és jóvátételének elemzése jöhetne szóba elsősorban. Egy ilyen vizsgálat során több tényezőt (úgy mint az adott országban lezajló kárpótlási folyamat, az adott ország és Magyarország diplomáciai kapcsolata, különböző nemzetközi, a túlélőket képviselő szervek tevékenysége stb.) is figyelembe kell venni ahhoz, hogy teljes képet kapjunk a magyar túlélők helyzetéről.

Végül pedig grandiózus, ám minden bizonnyal lehetetlen vállalkozást jelentene felmérni, hogy az árjásított vagyonból összességében mennyit kaptak vissza a zsidók, illetve országosan milyen mennyiségben kaptak kárpótlást és jóvátételt. Történészek több ízben megkísérelték megbecsülni a magyar zsidóktól elkobzott javak mennyiségét,²⁸ ezt egészíthetné ki egy ilyen jellegű kutatás. A

²⁷ Palesztinába, illetve 1948 után Izrael államba bevándorló.

²⁸ Lásd például: Yehuda Don – László Varga: *Private Jewish Real Estate in Hungary in 1944, Before Deportation: Quantitative Evaluation*. In: Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért: tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Mazsihisz: Budapest, 2002. 113–143.

források hiányosságai és szétszórtsága miatt azonban valószínűleg nem lehetséges számszerűsíteni az állami kárpótlás eredményességét, az viszont bizonyos, hogy a magyar zsidók csupán töredékét kapták vissza a korábban árjásított javaknak.

Összességében elmondható, hogy a kárpótlásról és a jóvátételről szóló diskurzus elősegítheti a genocídiumot átélt társadalom önfelfogásának és önreprezentációjának újraformálását, a múlttal való kapcsolatának újraértékelését, amennyiben feltárja a zsidósághoz való hozzáállást, a túlélőknek nyújtott segítséget (vagy annak hiányát), kontextusba helyezi a jelenleg is köztünk élő túlélők helyzetét. Ugyanakkor a jelenre és a jövőre is hatással van abból a szempontból, hogy hozzájárul a trauma társadalmi feldolgozásához és az antiszemitizmus olyannyira kívánatos mérsékléséhez.

6. A témakörhöz kapcsolódó publikációk

Klacsman Borbála: A holokauszt Gödöllőn. In: Molnár Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapokig – A magyar holokauszt 70 év távlatából*. Budapest: Balassi Kiadó, 2016. 289–304.

Klacsman Borbála: Abandoned, Confiscated, Stolen Properties: Jewish-Gentile Relations in Hungary as Reflected by Restitution Letters. In: Hana Kubátová, Jan Lániček (eds.): *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History; Special Issue: Jews and Gentiles in Eastern Europe During the Holocaust in History and Memory*, volt. 1–2 (2017): 133–148.

Klacsman Borbála: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a holokauszt túlélőinek kárpótlása Magyarországon 1945–1948. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról IX*. Budapest: Múlt és Jövő, 2018. 297–340.

Klacsman Borbála: Elhanyagolt kárpótlás: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a magyar zsidók kapcsolata (1945–1948). *Századok*, 153. évf. (2019) 4. sz. 715–730.

Klacsman Borbála: Vitatható kárpótlás: az Országos Zsidó Helyreállítási Alap működése esettanulmányok tükrében. In: Fazekas Csaba (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből*. Budapest: Milton Friedman Egyetem, 2019. 204–218

Klacsman Borbála: Neglected Restitution: The Relations of the Government Commission for Abandoned Property and the Hungarian Jews, 1945–1948. *Hungarian Historical Review*, vol. 9 (2020), no. 3, 512–529.

Klacsman Borbála: Ten Days in the Brick Factory: The Monor Transit Camp. In: Karoline Georg, Verena Meier, Paula Oppermann (eds.): *Between Collaboration and Resistance – Papers from the 21st Workshop on the History and Memory of National Socialist Camps and Extermination Sites*. Berlin: Metropol, 2020. 67–90.

A témakörhöz kapcsolódó konferenciaelőadások

„Abandoned, Confiscated, Stolen Properties: Jewish-Gentile Relations in Hungary as Mirrored by Reclamation Letters”. Konferencia: *Jews and Gentiles in East Central Europe in the Twentieth Century*, Charles University, Prága, 2014. május 31 – június 1.

„Elhanyagolt kárpótlás: Az elhagyott javak kormánybiztossága és a magyar zsidók kapcsolata (1945–1948)”. Konferencia: *A magyar holokauszt: áldozatiság és emlékezet*, Magyar Tudományos Akadémia, CEU, Budapest, 2017. december 18.

„Neglected Restitution: The Relation of the Government Commissioner of Abandoned Properties and the Hungarian Jews (1945–1948)”. Konferencia: *25th Annual International Conference on Jewish Studies*, Sefer Center for University Teaching of Jewish Civilization, Moszkva, 2018. február 4–6.

„After the Storm: Confiscated Properties and Jewish-Non-Jewish Relations in Hungary, 1945–1946”. Konferencia: *Rethinking Jewish and non-Jewish Relations: Transdisciplinary Conference for Early Career Researchers in Jewish Studies*, University of Graz, Graz, 2018. május 7–9.

„Returning to Stolen Home: Confiscations of Jewish Property and the Lack of Restitutions in Hungary”. Konferencia: *A Time of Openness and Possible Outcomes: New Perspectives on the “Postwar” Europe, 1944–1950s*, Centre for History at Sciences Po, Párizs, 2018. november 14–15.

„’Pure Christians’ vs. ’Working Citizens of the Democratic Era’: How the Claimants of Jewish Property Perceived Citizenship in Hungary”. Konferencia: *Reshaping the Nation: Collective Identities and Post-War Violence in Europe 1944–48*, Charles University, Institute for the Study of Totalitarian Regimes, Prága, 2019. május 16–17.

„Adjusting Narratives: The Compensation Claims of Holocaust Survivors in Hungary”. Konferencia: *Narratives of the Holocaust*, BAHS, University of Roehampton, London, 2019. július 17–19.

„'Lakásomból erőszakkal eltávolítottak' – A zsidók kifosztásának társadalmi következményei, 1945–1948”. Konferencia: *Történelem és erőszak*, Hajnal István Kör, Szeged, 2019. augusztus 29–30.

„'The Alienation Lacks Any Legal Basis': The Fate of Jewish Property in Post-war Hungary”. Konferencia: *No Neighbours' Land: Postwar Europe in a New Comparative Perspective. International Workshop*, Polish Academy of Sciences, Varsó, 2019. október 23–25.

„Restitution: A New Perspective of the Survivors”. Konferencia: *Lessons and Legacies: The Holocaust and Europe: Research Trends, Pedagogical Approaches, and Political Challenges*, Institute of Contemporary History, Northwestern University, Ludwig-Maximilians University, München, 2019. november 4–7.

PhD disszertáció témája. Konferencia: az ösztöndíjasok számára szervezett szeminárium, Fondation pour la Memoire de la Shoah, Párizs, 2020. január 14–15.

„A 'jogos örökség' megszerzése? Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap és a kárpótlás kérdése”. Konferencia: *Hetvenöt éve szabadult fel Auschwitz*, Wesley János Főiskola, Budapest, 2020. január 26.

„Változó narratívák: álorvosi kísérletnek alávetett holokausztúlélők jóvátételi kérelmei”. Konferencia: *„Ellenállni a gonosznak” – Konferencia a 70 éves Karsai László tiszteletére*, Szegedi Tudományegyetem, online, 2020. szeptember 24–25.